

BERDJAJEVO EGZISTENCIJALNO-ESHATOLOŠKO GLEDANJE ČOVJEKA I SVIJETA (II)

Josip Kribl

Čovjek i njegov izvor — Bog

Kad gledamo čovjeka u njegovoj zbilji, u njegovoj dnevnoj stvarnosti, onda — pa ni među nama kršćanima — nikako ne dobivamo dojam da se ostvaruje ovaj zahvat egzistencijalne slobode duha. Ne vidimo da čovjek sa svojom slobodom »nužno« slijedi dijalektiku Boga-Čovjeka, Krista. — To je svakome jasno, a posebno Berdjajevu. Stoga, razmišljati o čovjeku koji je nagrađen slobodom duha znači zapravo razmišljati o Bogu s kojim je čovjek tako usko povezan. Filozofiranje o čovjeku uključuje filozofiranje o Bogu. To je kršćanstvo jako dobro shvatilo, veli Berdjajev, pa zato filozofiju o čovjeku možemo nazvati Bogočovječnom filozofijom. Kršćanska antropologija bogočovječna je antropologija.

U tom smislu Berdjajev naglašava da otpad čovjeka od Boga za sobom povlači otpad svega ostalog od čovjeka. Čovjekov život i čovjekov smisao utemeljeni su na božanskoj zbilji. Odijeliti čovjeka od te istine ili joj putem bezvjerja spriječiti pristup čovjeku — uvijek će značiti rušenje i potkopavanje čovječjeg lika tako, da će pojam čovjeka kao i njegove volje ostati besadržajan.²³

Duhovno osjetljivi ljudi željeli bi se vratiti u srednji vijek, da tamo mogu pronaći pravu čovjekovu vrijednost. U to vrijeme renesanse čovjek je ulazio u život pun stvaralačke snage. Davala mu je snagu kršćanska, posebno katolička kultura, koja je čovjeka usko vezala uz Boga. Danas čovjek bere plodove te iste kulture, ali je istrošen, iznemogao i upropašten zbog izgubljene vjere.

Zašto sve to? Zato jer se stoljećima udaljavao od Boga-svoga izvora. Sve je stvoreno upravljeno u smislu podizanja ljudske kulture, za uzvišenje čovjeka. U vrijeme humanizma i renesanse to je još donekle uspjelo, jer se ljudska kultura kako tako držala blizu svoga izvora: Boga. Humanizam je, međutim, nastojao utvrditi čovjeka udaljujući ga od izvora njegove stvaralačke snage, tj. od Boga i njegove pomoći. Tako ga je doveo u stanje, u kojem više nema tjesnog dodira sa svojim izvorom snage i djelovanja. I dokle god bude takvo stanje, tj. dok čovjek bude bježao od centra duhovnog života, bježat će i od rezultata kulturnog djelovanja koje je povezano s centrom duhovnog života.²⁴

Čovjek koji u životu nije zagnijan vjerom i, dosljedno, nije u jedinstvu s Bogom osjeća nepremostive teškoće, postaje sklon nepravednom odumiranju vlastitog života, što psihološki ne znači preziranje svijeta, već ropstvo svijetu. Takav čovjek nema snage nadvisiti svoj zatvoreni ja,

²³ N. Berdjajev, *Smisao istorije*, Beograd, 1934, str. 172.

²⁴ Isti, *Savremena kriza kulture*, Beograd, 1932, str. 8, 22, 33, 45, 68.

jer se udaljio od stvarnosti — Boga. Upravo zato moderni čovjek nosi u duši puno tjeskobe. Neovisnost od Boga donosi mu samo porazne teškoće, ne vjeruje stoga u utopiju savršenog društvenog poretka. Napredak mu izgleda prazan, a spas u znanosti i demokraciji nešto sasvim nestemeljno.²⁵ Međusobni je odnos Boga i čovjeka, veli Berdjajev, takav da se unutarnji život Boga ostvaruje kroz čovjeka i svijet, a unutarnji život čovjeka i svijeta kroz Boga. Stoga je potrebno da se kroz kršćanstvo — koje kao religija govori ne samo o božanskoj Trojedinosti već i o bogočovještvu — čovjek podigne u više duhovne visine i to preko stvaralačke sposobnosti koja mu je dana. To je jasno, jer je drugi lik Božji ne samo osoba Božja, nego i čovjek kroz kojega je omogućeno stvaranje. Odatle zaključuje Berdjajev da je i u čovjeku — koji je povezan s Bogom — stvaralačka snaga.

Kako se podignuti do Boga?

Nije točno da se čovjek može dignuti u više duhovne visine samo po milosti, kako je to — pod utjecajem ili nasuprot pelagijanizmu — tvrdio sv. Augustin, i to zato jer nije pronašao i vidio u čovjeku stvaralačku slobodu. Postoji i mogućnost da se čovjek podigne vlastitim stvaralačkim snagama. To se ne opaža u transcendentnom dualizmu i imanentnom monizmu — već u stvaralačkom kršćanskom, bogočovječnom antropologizmu, koji se sastoji u zajedničkom sudjelovanju ljudske slobode i Božje pomoći. »Bog želi slobodni čovječji odziv na svoj poziv«.²⁶

Čovjek je potreban Bogu i Bog stradava dokle god čovjek to ne spoznaje. U tom je smislu dužnost kršćanske antropologije gledati ne samo na prošlo, tj. na raspetog Krista, kako je bilo dosada, već i na buduće, tj. na Krista koji je uzašao, uskrsnuo u sili i slavi. No ponovna pojava Krista koji je uzašao na nebo *ovisi o stvaralačkom djelovanju*.²⁷ A to upravo i označuje čovjeka cjelovita djelovanja i ostvarenje cjelovita života. To znači pripravljati sebe i svijet za konačni susret s Bogom.

Stvaralačka djelatnost

Stvaranje, koje je »*procreatio rei ex nihilo sui et subjecti*« — proizvodnja neke stvari iz ničega i u odnosu na stvar i u odnosu na subjekt — razlikuje se od stvaralaštva. Stvaralaštvo pretpostavlja iskonsku slobodu (meonsku, neostvarenu čovjekovu slobodu, darove koje je čovjeku dao Bog Stvoritelj) i svijet kao područje u kojemu se vrši stvaralaštvo, ali iz kojega se i uzima predmet stvaralaštva. Naime, možemo reći da se materijal za stvaralaštvo uzima iz svijeta koji je Bog stvorio. To vidimo u otkrićima, izumima i filozofiji.

U takvim odnosima Bog poziva čovjeka na stvaralaštvo i s njim na preokretanje svijeta. U stvaralaštvu se ostvaruje odaziv na Božji poziv i to slobodno. Nužna je sloboda, koja nije došla od Boga a ide k Bogu. To

²⁵ Isti, *De l'esprit bourgeois*, str. 117.

²⁶ Isti, *Filozofia svobodnago duha*, II, str. 15—32.

²⁷ Isti, *Filozofia slobodnoga duha*, II, str. 33; O naznačeni čeloveka, str. 135.

se odnosi na sva umjetnička djela, ali nas ovdje posebno zanima ljudska misao i, jednostavno rečeno, filozofiranje koje proizlazi od čovjeka i ide k Bogu, pa u tom smislu možemo govoriti o uzajamnom djelovanju slabode i milosti. — U stvaralaštvu nam valja razlikovati nutarnju vatru, koja se rađa u subjektu a izražena je najprije kao ljubav prema drugome; poslije govorimo o tako zvanom drugotnom djelovanju stvaralaštva koje pokazuje svoje rezultate u objektiviranom svijetu. To je ohladnjelost stvaralačkog ognja. Dobra su djela — proizvedena u okviru ljubavi prema drugome — ohladnjelost prvotnog stvaralačkog čina, akta. Stvaralaštvo genija koji je darovan od Boga, izlazi iz čovjekova »svijeta« i svojim ohladnjenjem ulazi u »svijet« svijeta. Tako stvaralaštvo ostavlja svoje tragove, svoje rezultate.

»Genijalna može biti ljubav muža prema ženi, majke prema čedu. Genijalna može biti briga za bližnje, genijalna može biti unutrašnja intuicija ljudi, koja se ne izražava ni u kakvim proizvodima. Genijalna može biti muka oko pitanja o smislu života i traženje pravde u životu. Svemu tome može biti svojstvena genijalnost u stvaranju sama sebe, u pretvaranju sama sebe u savršeno, prosvjetljeno stvorenje.«²⁸ Stvaralaštvo i njegov genij ne možemo smjestiti ni u etiku zakona ni u etiku otkupljenja. Stvaralaštvo je genijalnost osobe, ali ono po sebi *ne pazi na svoj subjekt već na žrtvu*. Stvaralac zaboravlja na svoj spas, na svoju osobnu korist. To je nešto drugo od askeze, koja je briga za sebe. U tom je smislu stvaralaštvo spojeno s nesavršenstvom, jer usavršavanje sama sebe može biti nestvaralački upravljeno. U tome je čudoredni paradoks stvaralaštva.

»Stvaralaštvo je nužno za Carstvo Božje, za djelo Božje u svijetu, a nije ni malo nužno za osobni spas.«²⁹ Moguće je i zlo stvaranje, jer je ljudska narav izopačena. Kada govorimo o stvaralačkom djelovanju, moramo pitati i o njegovu čudorednom značenju, jer je stvaralačko djelovanje čudoredni imperativ, koji mora dovesti do cjelovitosti života, do stanja s »onu stranu dobra i zla«. »No u etici se stvaralaštva može otkriti novi konflikt između stvaranja savršenih kulturnih vrednota i stvaranja savršene ljudske osobe.«³⁰

Stvaralačko-individualni karakter čudorednih čina

Etika stvaralaštva nije etika zakona. Ona je individualno neponovljiva i u tom smislu ne znači priznavanje zakona dobra, već znači individualno stvaranje dobra i vrednota, individualni preobražaj zla u dobro. Etika stvaralaštva je etika beskonačnog, osobnog i od osobe za svijet, a nije kao etika zakona od svijeta, od društva za osobu. Ona je upravljena prema stvaranju vrednota pa makar to i ne bile čudoredne vrednote. Ona nije usmjerena na čuvanje od zla već na usmjerenost prema dobru, prema stvaranju vrednota. Etika stvaralaštva nije sazdana na strahu od pakla i kazne. Ona je predana beskorisnoj i predanoj ljubavi prema »Bogu i božanskom životu, prema potvrđnoj vnijednosti. To treba smatrati potvrdnim čudorednim motivom.«³¹

²⁸ Isti, *O naznačeni čeloveka*, str. 135—9.

²⁹ Nav. dj., str. 139—40.

³⁰ Nav. dj., str. 141.

Etika je stvaralaštva etika individualnog u smislu neponovljenog osobnog djelovanja, koje iznad sebe ima i doživljava Boga kao vrhovnu vrijednost. Etika stvaralaštva nikako ne može biti etika socijalnih zakona; ali ona može biti etika zajedništva. Smjernost, poniznost, one su vezane s etikom vlastitog spasa. No na tome ne inzistira etika stvaralaštva. Poniznost može biti zavidna etici stvaralaštva; tada poniznost prelazi u idolopoklonstvo. No, biti zauzet svojim uspjesima u stvaralaštvu znači biti preokrenut u ono drugotno, što nema ništa zajedničko s čistim stvaralaštvom.

Stvaralaštvo se odigrava u vezi s vječnim, makar se pokazuje u vremenu. U tome je tragedija stvaralaštva. Stvaralaštvo je borba protiv posljedica grijeha, uzlet k vječnom i bezgrešnom, makar se pokazuje u grešnom svijetu. Stvaralaštvo je stalno u borbi s pohotom i strašću života. Dosada je odsutnost stvaralaštva; ono je ugrijani oganj, koji se bori protiv zla koje proizlazi iz dosade. Ne smijemo gledati na ideje pravde, istine i ljepote kao na norme života. One moraju postati energije, unutarnje stvaralačko zapaljenje, oganj.

Strasti se moraju prosvijetliti i sublimirati tako da postanu snaga za stvaralaštvo, a ne potisnuti suzbijanjem. Pa i sama strast spola može biti u tom smislu preokrenuta u ljubav koja je stvaralaštvo. Nije li to pokazao Kierkegaard? Ljubav je kao neka univerzalna energija života. Ljubav prema bližnjemu jest izlučivanje stvaralačke energije. Ljubav prema ideji, koju naglašava idealizam lažna je ljubav. Ljubav kao sredstvo za vlastiti spas izopačenje je ljubavi — i to unutar kršćanstva. Čovjek je za etiku stvaralaštva vrhovna vrijednost, važnija od vlastitog spasa. Etika stvaralaštva uvijek pretpostavlja žrtvu.

Kad govorimo o nasladama, razlikujemo nasladu koja nas u fiziologij-skom smislu podsjeća na istočni grijeh, npr. zadovoljenje spolne strasti. Naslada gorskog i morskog zraka sasvim je druge prirode. Ona nas podsjeća na raj. Tako je i u duhovnim nasladama; jedne nas podsjećaju na grijeh, druge na raj. Strasti nas uvijek mogu dovesti u egoizam, i to je grešno, dok je stvaralaštvo uvijek ukorijenjeno u nehinjenoj ljubavi. »Najveća tajna života sakrivena je u tome da zadovoljstvo prima samo onaj koji daje i žrtvuje, a ne onaj koji traži i oduzima.«³² Samo u tome ne sahne energija života. Stvaralaštvo je njezina nepresušivost; ono je vječna mladost.

Razvitak i napredak nisu prvotno stvaralaštvo. Stvaralaštvo je intuicija; razvitak je nešto drugotno. Red također; razviti Red sv. Franje nije stvaralačka intuicija sv. Franje. To se dogodilo i s kršćanstvom. Čudoredni život mora biti intuicija mladosti i ljubavi, intuicija djevičanskog duha.

Mašta — sredstvo stvaralačke etike

»Stvaralačka etika pretpostavlja beskrajnost zadaće koja stoji pred čovjekom i nedovršenost svijeta.«³³ Za ostvarenje stvaralaštva potrebna je

³¹ Nav. dj., str. 143.

³² Nav. dj., str. 144—151.

³³ Nav. dj., str. 152—153.

imaginacija, predodžba, zamisao kako ostvariti bolji život i njegove konkretne oblike. To nije moguće kod zakonske etike. Njoj nije potrebna mašta. Tako je Bog stvarao svijet kroz u vječnosti nalknule likove svijeta i njegovih oblika. U tom smislu govorimo o etici stvaralaštva kao energetske etici.

Pri ontologijskom i energetičkom shvaćanju dobra ne tvrdi se nipošto da je moralno dobro — kako ga shvaćamo — cilj života. Potrebno je naglasiti da će apsolutno i savršeno ostvarenje moralnog dobra izbrisati sadašnje čudoredno razlikovanje dobra i zla. »Dobro nije konačni cilj života i bivstva. Ono je tek put. Tek borba putem.«³⁴ Čovjek mora dobro raditi, izgrađivati ga — jer je u njemu energija dobra — a ne, kako to traži normativna etika, birati između dobra i zla. Cilj je energetičnog djelovanja krasota koja se ostvaruje u dobrotoljublju. Zbog toga normativnoj etici i nedostaje imaginacija. Normativnu etiku mora zamijeniti etika stvaralaštva.

Etika stvaralaštva računa na instinkt kao stvaralačku energiju. S etikom stvaralaštva povezan je problem vremena. Stvaralaštvo se pokazuje u vremenu, njegova se postignuća očituju u vremenu, iako mu je izvor u vječnosti. Kada s pomoću stvaralaštva oslobodimo svijet zakona i determiniranosti, imat ćemo samo dobro, samo krasotu, kojoj je izvor u vječnosti. Stvaralaštvom postižemo tu krasotu, tu vječnost. Tada više neće biti vremena. Stvaralaštvom se približavamo preobražaju svijeta, koji će u konačnosti ući u vječnost i rješiti se vremena. Možda je to jednak ili, bolje reći, sličan odnos: Subjekt je duhovna zbilja, ali taj je, iako slobodan, uvijek vezan na determiniranost; zbog toga se ne usuđuje slobodno djelovati, stvaralački nastupiti, stvaralaštvo nije oslobođenje od nečega, već oslobođenje za nešto: »Stvaralaštvo se ne kreće po površini u beskrajnom vremenu, već po uzlaznom smjeru uvis, k vječnosti... Svaki naš stvaralački čin, izvršen u odnosu prema ljudima — čin ljubavi, samilosti, pomoći, mirotvorstva — nije tek budućí, on je vječan.«³⁵

Stvaralačka etika mora prebroditi razlike između gospodara i roba. U tom smislu ne smije biti ovisnosti čovjeka od čovjeka. To je duh evanđelja; samo na taj način može pomoći milost. Razlikovanje dobra i zla urodilo je prvotnim grijehom. Moramo računati na to da će ono postojati dokle god smo u vremenu, dokle god stvaralaštvo slobodnog duha ne privede svijet i vrijeme u Carstvo Božje. Etika se nalazi u tom paradoksu: zadaća joj je svladati zlo i tako dobro privesti u Carstvo Božje. Ali, poput Krista treba biti snošljiv prema zlu — bolje reći prema onima koji su zli — i svladati ga samo slobodom, slobodnim stvaralaštvom. »Teologija nije dovoljno shvatila, kaže Berdjajev, da slobodu nije nužno gušiti i prisiljavati, teretiti je propisima i zabranama, nego da je treba prosvjetljevati i preobražavati blagodatnom energijom, snagom.«³⁶ U čovjeku bismo morali osloboditi njegove energije svijesti, kao što je slučaj s energijom atoma, a ne vezati ga mnoštvom zakona i zakopčanosti.

³⁴ Nav. dj., str. 154—155.

³⁵ Nav. dj., str. 162.

³⁶ Nav. dj., str. 161.

Berdjajeva je misao da je čovjek zavolio slobodu više nego prije, da je postao suosjećajan i ne podnaša okrutnosti prijašnjih vremena. Danas je postala nepodnošljiva čudoredna svijest, koja niječe sućut, samilost. I, konačno, čovjek hoće stvarati, i sve svoje stvaralačke instinkte pretvoriti u dobro. Zbog toga nova etika može biti samo etika slobode, sućuti (samilosti) i stvaralaštva, koje se pokazuje kroz borbu i naziranje duhovnih svjetova i Boga; to znači odziv na Božji poziv.³⁷

Sloboda je rastrgnula cjelovitost ljudskog života — prvotni raj

Svjetski proces se odvija između pakla i raja, između grijeha i oslobođenja od grijeha, pretvaranja grijeha u dobro. To je mesijanizam o kojemu govori Biblija. Raj treba ostvariti. Svjetski je proces počeo s rajem i on ide k raju. Strašna je cijena slobode. Prije njezina kušanja rajski je život cjelovit. Sloboda ga je razdijelila na dobro i zlo, na pakao i raj. »A čovjeka vječito progoni i mami mašta o obnovi cjelovitog rajskog života, nepomračena kobnim posljedicama slobode duha. Ta mašta leži u svim utopijama zemaljskog raja.³⁸ — No raj se može postići samo kroz slobodu. Bog je zamislio čovjeka u slobodi slobodna. On je tu slobodu i dobio. Istočni grijeh je povezan s pokazivanjem i kušanjem slobode. To je istodobno izlaz iz dosvijesnog naturalnog stanja, koje nije poznavalo slobode duha. No istočni grijeh je ujedno i gubitak slobode i podlaganje čovjeka nižim prirodnim silama. Tu počinje povijest svijeta. Istočni grijeh je bio nužan da bi se mogao spoznati viši smisao ljudskog života. No ta je nužnost slobode protuslovlje i paradoks i istočni grijeh ne možemo zamišljati racionalno već antinomijski i iracionalno. Istočni grijeh je rušenje smisla i otpad od smisla, a ujedno je i Smisao, koji stoji kao stepenica za prelaz od prapočetnog raja, koji nije poznavao slobode, k cjelovitom raju, koji se može ostvariti samo preko slobode. To moramo doživljavati u iskustvu života. Naš put preko slobode je put k duhovnom raju ostvarenom preko slobode.

Sloboda mora pomoću stvaralaštva dovesti do rajske cjelovitosti

Raj kao prapočetno stanje ne poznaje Bogočovjeka, a prijelaz k cjelovitom raju je moguć samo kroz poznavanje Bogočovjeka. Proces čitava svjetskog zbivanja, koji će se završiti, ući u Carstvo Krista Bogočovjeka. Za to čovjeku preostaje samo jedan put: put vjernosti do kraja ideji »čovjeka«, put ulaženja u carstvo duha, u koje će ući i preobražena priroda. Prvotno spoznanje dobra i zla nije grijeh. Grijeh je čin po kojem su se spoznali dobro i zlo. No to treba prebroditi. To je ono što naučava etika stvaralaštva. Odblesak prvotnog raja nalazi se u prirodnim krasotama, a dokućivanje cjelovitog raja samo u čovjekovu stvaralaštvu: stvaralačka spoznaja i umjetničko stvaralaštvo.

Čudoredni život nije rajski život. U čudorednom životu, dok doživljavam dobro, proživljavam tragediju »zla i zlih«; to nije cjelovitost prema kojoj čovjek ide. To je Heideggerov Dasein kojega valja nadživjeti. Ali u tom nadživljavanju ne može biti raja, jer nema raja ako mislimo da postoji

³⁷ Nav. dj., str. 162—163.

³⁸ Nav. dj., str. 304—105.

pakao. To je najstrašnja mašta, fantazija ljudske pravednosti u kategorijama našega vremena i prostora. Tako zamišljen raj ne može postojati »s onu stranu dobra i zla«. Stoga Berdjajev kaže da će nam možda biti lakše prići poimanju raja, ako ga gledamo kao krasotu, a ne kao odjeljivanje dobrih od zlih. Raj je preobraženje svijeta, pobožanstvenje stvaranja. »Misao o paklu kao konačnom slavlju Božje istine, Božje pravednosti, nemoguća je misao. Ona ne može umiriti stanovnike raja. Pakao mora biti muka za raj. Raj ne može postojati, ako postoji pakao.³⁹ O raju je moguće misliti tek apofaktički. Ne smijemo ono vremensko prenositi na vječnost. »Raj ne može biti u budućnosti u vremenu, raj je u vječnosti. Vječnost se dostiže u trenutku sadašnjosti, ali ona ne nastupa u toj sadašnjosti, koja je dio raskidanog vremena nego u sadašnjosti, koja je izlaz iz vremena.«⁴⁰ Vječnost nije zastoj nego stvaralački život bez vremena, dinamizam slobodnog duha bez granica prostora i vremena. »Vječnost je unutarnji misterij života, misterij duha, u kome je sadržana i sva tragedija svjetskog života.«⁴¹ Raj je moguć samo u Carstvu Božjem; to nije nikako u vremenu već poslije konca vremena. Svaki je hilijizam koji bi se smjestio u neku sredinu između vječnosti i vremena, između osjetnog i duhovnog varljiva ideja. Istina, tumačenje Apokalipse je vrlo teško; posve je krivo, kad se ona smješta u sredinu vremena i vječnosti.

Moramo naglasiti, kaže Berdjajev, da postoje dva izlaza iz našega vremena u vječnost: kroz dubinu trenutka i kroz kraj vremena i svijeta.⁴² Carstvo Božje dolazi neprimjetno i ono je nemoguće na ovoj zemlji. Možemo ga tumačiti samo eshatologijski. Paradoks je, međutim, eshatologijske svijesti u tome što konac nije pomaknut na neko neodređeno vrijeme, već je u svakom trenutku blizak. U životnom procesu postoji eshatologija — stvaralaštvo. Apokalipsa je također unutar svakog trenutka života. Novi Jeruzalem — a to je apokaliptička vizija — pripravlja čovjeka u svakom svom trenutku svojom slobodom i svojim stvaralaštvom. »U svakom trenutku se vrši sud Božji, koji je glas vječnosti u vremenu. Zbog toga ideju raja i ideju pakla valja posve očistiti od utilitarizma. Carstvo Božje je ostvarenje, postizanje savršenstva, pobožanstvenja, krasote i cjelovitosti duha, a ne nagrada. U odnosu na raj i pakao previše smo vezani na zemaljski ili nebeski eudajmonizam.«

»U raju je do istočnoga grijeha bilo blaženstvo. Blažen — koji živi blaženim životom — znači pravedan, Bogu poslušan, svet. I novi će raj u koji će doći pravedan čovjek biti blaženstvo. Istovjetnost pravednosti i blaženstva: jest istovjetnost subjektivnog i objektivnog, tj. cjelovitost.«⁴³ To je Carstvo Božje.

Uz Carstvo Božje, uz taj raj — postoji li i pakao?

Raj cjelovitosti uznemiruje nas zbog toga što se kao njegov odnos javlja pakao. Kako govori o blaženstvu, ako postoje muke za zle, ako zlo

³⁹ Nav. dj., str. 305—308.

⁴⁰ Nav. dj., str. 308.

⁴¹ Nav. dj., str. 309.

⁴² Nav. dj., str. 410.

⁴³ Nav. dj., str. 310—311.

ontologijiski nije svladano? U ispitanoj se slobodi rađa zlo, pakao. »To je problem, glavni problem etike u eshatologijskom aspektu... Etika prilazi tom problemu, ali ga ne može riješiti.«⁴⁴

To ne smijemo gledati racionalno, katafatički, već apofatički. Za kršćansku je svijest Carstvo Božje carstvo Kristovo. Ono nije zamišljivo bez Krista, izvan Krista. Ali Krist, da bi pobijedio zlo, silazi i u pakao, postojbinu zla. Krist se razapinje da bi pobijedio zlo. Tako isto moraju činiti dobri: ne stvarati pakao za zle, nego ih oslobađati iz pakla. Ni Bog ni čovjek ne smiju postići dobro silom, već slobodno. Ne smiju se prisiliti zli da izađu iz pakla. Doduše, ne smijemo to zamišljati previše na svoj način; moramo ostati u našoj »docta ignorantia«; ali prema Berdjajevu, ipak, oni što se nalaze u paklu ne mogu biti privedeni u naše dobro i naše shvaćanje ovostranog dobra i zla, već u nad-dobro, koje se nalazi izvan ovostranog shvaćanja dobra i zla. Carstvo Božje, Carstvo Kristovo, jest onostrano Carstvo, Carstvo s onu stranu dobra i zla.

Etika ima zadaću da u učenju o dobru počne nešto govoriti i o nad-dobru, dobru Carstva Božjeka, carstva Kristova. Etika koja završava s guranjem zlih u pakao nije najviša etika ili etika najviših vrijednosti. Ona će to biti, kad bude progovorila o preokretanju zla u dobro, okretanju pakla u raj; kada bude govorila o realnoj promjeni bivstva. »Religiozna etika, osnovana na ideji osobnog spasa duša, minimalistička je etika, etika transcendentnog egoizma. Ona poziva čovjekovu osobu da se sretno osigura pokraj nesreće drugih ljudi i svijeta. Ona nijeće općenitu odgovornost svih za sve, nijeće jedinstvo stvorenoga svijeta, jedinstvo kozmosa. U duhovnom svijetu ne postoje samostalne i izolirane osobe. Etika osobnog spasa dovodi do iznakaženja i izopačenja ideje raja i Carstva Božjeg.«

S čovjekom je pala duša svijeta, ali se s čovjekom mora i podići duša svijeta. Osobni, mikrokozmički spas nasuprot makrokozmičkom svjetskom spasu za Berdjajeva je nemoguć. »U svijetu će trajati tragedija, raspeće i muka dok ne bude postignut opći spas, prosvjetljenje i preobraženje svega čovječanstva i kozmosa. A ako to ne može biti postignuto u ovom svjetskom eonu, onda će nastupiti novi svjetski eoni, u kojima će djelo spasa i preobraženja biti produženo.«⁴⁵ Moj spas je vezan uz spas ostalih ljudi i svijeta. To je osnovna stvar stvaralačke etike. Budući da je čovjek središte pada, on mora biti i središte preobražaja. Kad govorimo o preobražaju, mislimo na naše individualne pojmove poslije grijeha, a morali bismo misliti o spasu, o preobražaju koji vodi u zbilju prije grijeha: to je zbilja cjelovitosti. Mi se nalazimo u dobru i zlu »s ovu stranu« grijeha, a morali bismo dokučivati dobro »s onu stranu« grijeha. Mi se nalazimo u paklu, a moramo ga stvaralački preobraziti u cjelovitost slobodnoga dobra.

Ljubav je najbolje sredstvo stvaralaštva i preokretanja ovoga svijeta u svijet s onu stranu dobra i zla

Možda je ljubav s ove strane dobra i zla najočitiiji dokaz kamo čovjek mora kretati i kamo upraviti svoje djelovanje. »... Ljubav je nad-dobro!

⁴⁴ Nav. dj., str. 312.

⁴⁵ Nav. dj., str. 313—314, 315.

U njoj počinje rajski život, iako je zamračen patnjama, koje je rodila grešna sila.⁴⁶

U našim zemaljskim okolnostima, u našem životu koji je prožet zlom, tu je ljubav pokazao Krist. Kristova, duhovna ljubav najveći je dokaz stvaralačke energije i najveći podvig, kojim nam Krist pokazuje, kako se možemo osloboditi zla, grešnih strasti i ružne beskrajnosti. Kristova ljubav pokazuje vrijedna djela koja i mi možemo uzbiljiti stvaralačkom snagom, ali samo vjerom u Krista, koji je među nama stalno prisutan i koji se po našoj osobnoj ljubavi, po njegovu primjeru, stalno uprisutnjuje i pokazuje stvaralačkim. Ta nas stvaralačka ljubav uvodi u svijet stvarnosti, u svijet pravog bivstva u njegovoj punini. Ljubav je utvrđivanje bivstva za vječnost i uvijek je upravljena prema konkretnoj osobi. U tom smislu ona prodire do svijeta pravog bivstva. Takva je ljubav stvaralački život, nepresušiva je; potpuno se ostvaruje u sjedinjenju duša, u družbi, u bratstvu. U ljubavi se ostvaruje osobni elemenat, stoga je ona vezana uz nekoga, a ne uz sve. Ljubav je stvaralaštvo novoga života i može biti upravljena samo na konkretnu cjelovitu osobu, koju tako prožimlje. Ljubav je prije svega slobodna i duhovna; ona mora prožimati u konkretnoj osobi ono tjelesno-duševno.

Takva je ljubav, koju je Krist pokazao i potvrdio, milosna, blagodatna; ona svladava rastrganu i egocentričnu naravnu ljubav, koja ne teži za cjelovitošću egzistencijalne osobe. Naravna ljubav može voditi u idolopoklonstvo bilo koje vrste egoizma, i to biva uvijek kada ona nije duhovno prosvijetljena. Dobro duhovno prosvijetljena ljubav vodi čovjeka cijelim njegovim bićem najprije k Bogu, i pritome posve prožima čovjeka. Tako se ljubav približuje osobi Boga i osobi čovjeka. Moramo naglasiti da je ljubav prema nekoj apstraktnoj ideji, koja nije stvaralaštvom ponesena i proživljena s konkretnom osobom varljiva i lažna. Ljubav prema istini i dobru mora biti ljubav prema istini i dobru u konkretnom čovjeku. »Ljubav prema nekom daljnjem idealu, kao što je Nietzscheov natčovjek, ... budući poredak Marxa, ćudoredni zakon svih moralista, apstraktna pravednost zakonodavca, državnost etatista, utopijski savršenog poretka socijalnih revolucionara, naučna istina 'scientista', ljepota esteta, apstraktna ortodoksija religioznih fanatika — bezbožna je i nečovječna Ljubav.⁴⁷

Ljubav mora biti upravljena na konkretnu osobu, egzistenciju; u tom smislu je rješenje prepušteno stvaralačkoj slobodi čovjeka. No glavni princip mora biti jasan: to je princip bogočovječne ljubavi, uvijek konkretno-osobne, a ne apstraktno i bezosobne.⁴⁸ Tom ljubavlju čovjek pomalo pokreće svijet u stanje s one strane dobra i zla — u Carstvo Božje.

Zaključimo

Berdjajevo je shvaćanje ljubavi pravo stvaralaštvo. U toj je ljubavi spojeno zrenje, mistično promatranje i aktivitet duha. Samo je na taj način, veli Berdjajev, moguće promijeniti svijet.

⁴⁶ Nav. dj., str. 130.

⁴⁷ Nav. dj., str. 201—206.

⁴⁸ Nav. dj., str. 207.

Berdjajeva se etika stvaralaštva nalazi, dakle, u procjepu dobra i zla. Ona na tom području računa sa slobodom, kojoj je poznato zlo, koje hoće preokrenuti u dobro.

Samo postojanje zla u Berdjajevljevu shvaćanju ima potvrdni smisao zbog toga što nas upozorava da postoji bezgranična sloboda, koja ima svoj smisao u pobjeđivanju zla.

Na taj način dolazi ono posljednje »teozis« — pobožanstvenje; time se obogaćuje i sam božanski život.⁴⁹ Tako se dolazi do eshatona. Takvo shvaćanje najviše zadovoljava Berdjajeva; samo se nameće pitanje: Je li tako najviše obrazložena i dokazana istina?

Naime, ne smeta nas njegovo egzistencijalno poimanje osobe — čovjeka u odnosu na individuum kojemu ne pridijeva moralni aktivitet egzistencijalne osobe, ali on ostaje nerazumljiv kad osobu proglašava slobodom, aktivitetom u okviru više ili manje naglašenog »aktualizma«, zanemarujući ono što u tradicionalnoj filozofiji nazivamo »substantia permanens«. S tim u vezi odmah bismo pripomenuli i Berdjajevljevo poimanje »zajedništva« (nasuprot društvu), koje i ne bi bilo ništa drugo doli spojeni »aktualizam« ljubavi između osoba, što je jednako teško shvatiti kao i »aktualizam« osobe.

Misterij zla u svijetu ostavlja svoje duboke tragove. Berdjajev ne pripisuje to zlo Bogu, ali niti samo čovjeku, pa zbog toga govori o »do-bivstvenoj slobodi« ili »Ungrundu« (»Ništa«), što se, dakako, ne može odrediti. Rekli bismo: to je i za Berdjajevljevu filozofiju misterij, tajna: no neshvatljiv je u tome paralelizam: Čovjek je svojom slobodom proizašao iz te »do-bivstvene slobode«, i čovjekova sloboda nosi komponentu slobodno prihvatljiva dobra i zla. No iz te »do-bivstvene slobode« proizlazi i Bog — štoviše, trojstveni Božji život. To se ne može uskladiti s pojmom »ens perfectum« — kako određujemo i shvaćamo Boga, iako na nesavršen način. U toj ovisnosti od »do-bivstvene« slobode gubi se poimanje apsolutno savršenoga, to jest Boga. A njegovo (Berdjajevljevo) daljnje filozofiranje o relaciji raj—pakao — po sebi vrlo zanimljivo — u svjetlu dogmatskog gledanja ostaje neprotumačeno.

⁴⁹ Nav. dj., str. 355.